

KUML 1981

KUML 19 81

ÅRBOG FOR
JYSK ARKÆOLOGISK SELSKAB

With Summaries in English

I kommission hos Gyldendalske Boghandel,
Nordisk Forlag, København 1982

OMSLAG: Kvindefigurer fra vikingetid

Redaktion: Poul Kjærum
Tilrettelæggelse og omslag: Flemming Bau
Tryk: Special-Trykkeriet Viborg a-s

Skrift: Baskerville 11 pkt.
Papir: Stora G-point 120 gr.

Copyright 1982 by Jysk Arkæologisk Selskab

ISBN 87-00-53781-0
ISSN 0454-6245

INDHOLD/CONTENTS

<i>Ole Thamdrup</i> : »...og gjorde disse mindesmærker...«	7
»...and made these monuments...«	11
<i>Flemming Bau</i> : Seler og slæb i vikingetid. Birka's kvindedragt i nyt lys	13
Straps and Trains in the Viking Age: Birka's Female Costume in a New Light ..	40
<i>Jørgen Ilkjær og Jørn Lønstrup</i> : Runefundene fra Illerup ådal. En arkæologisk vurdering af vore ældste indskrifter	49
The Runes from Illerup River Valley	62
<i>Erik Moltke og Marie Stoklund</i> : Runeindskrifterne fra Illerup mose	67
The Runic Inscriptions from Illerup River Valley	77
<i>Lotte Hedeager og Kristian Kristiansen</i> : Bendstrup – en fyrstegrav fra den romerske jernalder, dens sociale og historiske miljø	81
Bendstrup – a Princely Grave from the Early Roman Iron Age: Its Social and Historical Context	150
<i>Christian Fischer</i> : En romersk glasskål med jagtmotiv. Fra en yngre romersk jernaldergrav	165
A Roman Glass Bowl Engraved with a Hunting Motif from a Late Roman Iron Age Grave	177
<i>Lise Bender Jørgensen</i> : Et tekstilfragment fra Dalagergårdgraven	183
A Textile Fragment from the Dalagergård Grave	185
<i>Jørgen Lund</i> : Toftinghuset. Om rekonstruktion af et jernalderhus	187
On the Reconstruction of an Iron Age House	203
<i>Ingrid Falktoft Andersen</i> : Tre midtjyske enkeltgravshøje	207
Three Battle-Axe Mounds from central Jutland	220
<i>Grethe Jørgensen</i> : Korn fra Sarup. Med nogle bemærkninger om agerbruget i yngre stenalder i Danmark	221
Cereals from Sarup. With some Remarks on Plant Husbandry in Neolithic Denmark	230

RUNEFUNDENE FRA ILLERUP ÅDAL

En arkæologisk vurdering af vore ældste indskrifter

Af Jørgen Ilkjær og Jørn Lønstrup

En stor del af de hidtil kendte tidlige runeindskrifter findes på genstande fra krigsbytteofringerne Thorsbjerg og Vimose. Derfor var det venteligt også at finde runer i Illerup ådal ved Skanderborg, hvor de seneste udgravninger af hærudrustning fra yngre romersk jernalder finder sted i disse år (1)

Den første af de hidtil fundne fire runeindskrifter dukkede op i 1976 under udgravning af de brednære områder tæt ved udgravningsfelterne fra 1950erne (2), et skjoldhåndtagsbeslag af bronze med indskriften *swarta* anbragt synligt på beslagets ene fæsteflade (fig. 1).

De næste indskrifter blev fundet i efteråret 1980, da konserveringen af fundene fra 1979 var tilendebragt. Samme dag dukkede hele to op, begge på lansespidsen og kuriøst nok enslydende *ojinga z* (3).

Lansespidsene (fig. 2) er begge af den såkaldte Vennolum type (4), en bred, kraftig lansespids, der næsten altid er udsmykket med ciseleringer og hyppigt tillige med inkrustationer. Begge Illerupstykkerne har cisele-
ringer i zigzag formationer på bladet.

Den ene af de to indskrifter, fig. 2a IMZ, er udført med et stempel, altså med runerne i relief, mens den anden, fig. 2b INL, er ridset på normal vis.

Eftersom ciseleringerne i nogle tilfælde overskrider runerammen på lansespids IMZ, kan det med sikkerhed anføres, at runerne ikke er påført senere end udsmykningen.

De fleste af de tidlige runeindskrifter er uanselige og ofte vanskelige at få øje på. Runerne på skjoldhåndtaget og de to lansespidsen blev da også først erkendt efter omhyggelig afrensning på Moesgårds konserveringsanstalt. Det var også tilfældet med den sidst fundne indskrift, der for nylig fremkom på en høvl af træ.

Høvlen lå i én af de store oldsagskoncentrationer på plads 2, der blev udgravet i 1980, og som ud over våben, krigerudrustning og hesteudstyr indeholdt mere end et halvt hundrede romerske sølvmonter, denarer.

Af fig. 3 fremgår høvlens fragmenterede tilstand. Den er hugget i stykker i forbindelse med offerceremonien, men ved hjælp af sammenligning

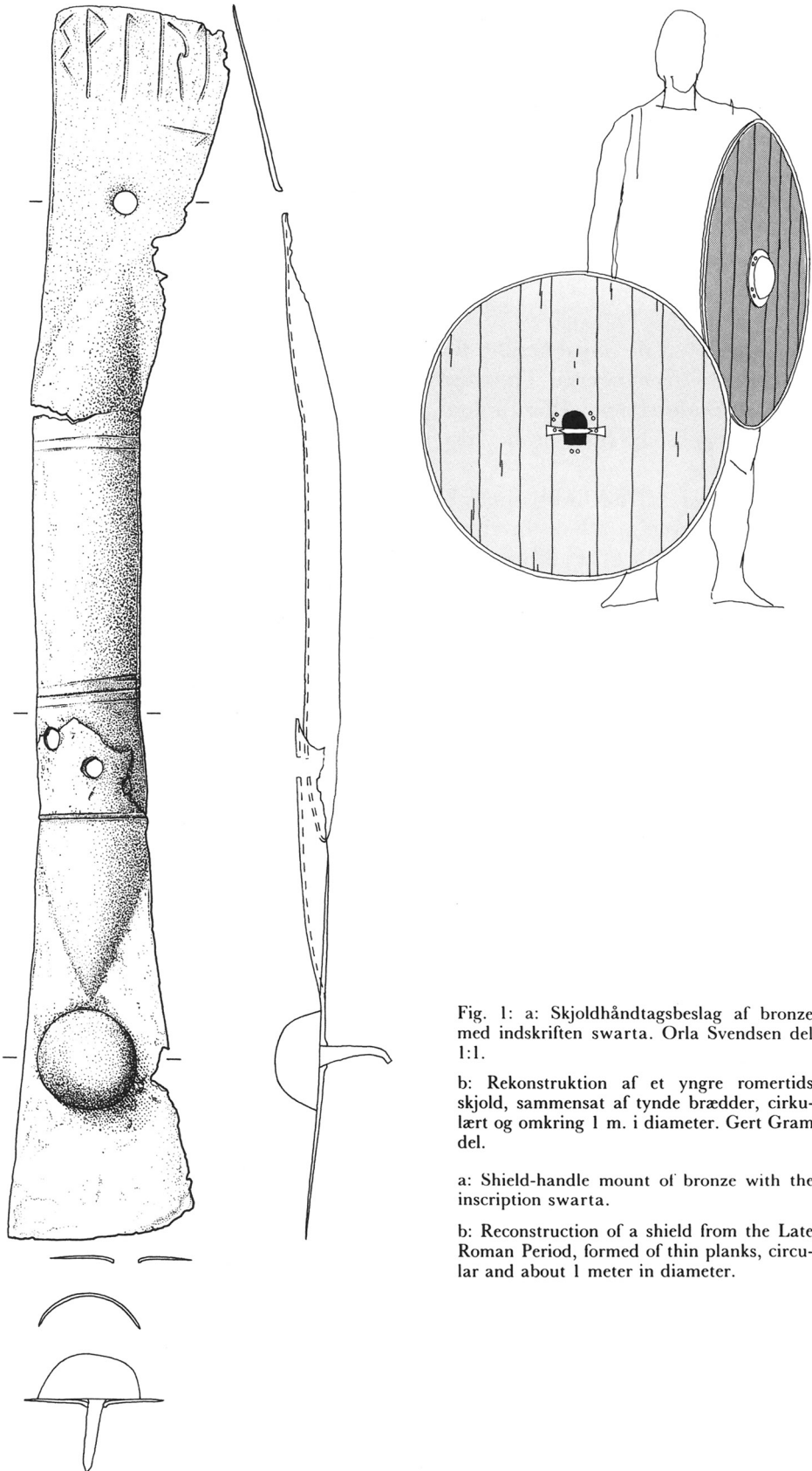

Fig. 1: a: Skjoldhåndtagsbeslag af bronze med indskriften swarta. Orla Svendsen del 1:1.

b: Rekonstruktion af et yngre romertids skjold, sammensat af tynde brædder, cirkulært og omkring 1 m. i diameter. Gert Gram del.

a: Shield-handle mount of bronze with the inscription swarta.

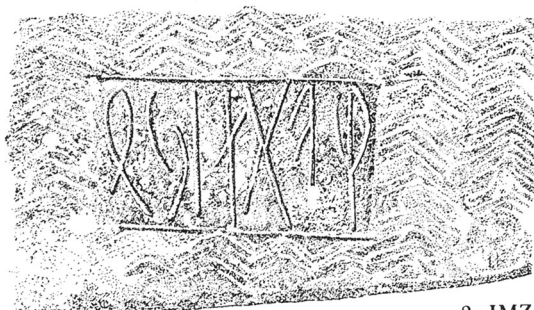
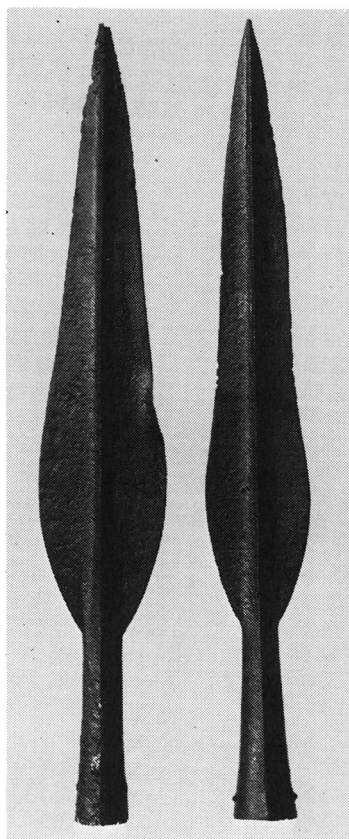
b: Reconstruction of a shield from the Late Roman Period, formed of thin planks, circular and about 1 meter in diameter.

med en tilsvarende høvl fra Vimosefundet (5), der viser en symmetrisk opbygning, kan vi anslå høvlens oprindelige længde til knap 40 cm. Dens største længde i den fragmenterede tilstand er 22,3 cm.

Der blev ikke fundet skær i forbindelse med høvlen, ej heller kile eller træpløk, men som tværsnittet viser, (fig. 3), har den på undersiden en hulning. Derfor kan anvendelsen til afhøvling af spyd- og lansestager ikke drages i tvivl. Samme hulning kan iagttages på runehøvlen fra Vimose (6).

Størstedelen af høvlens bevarede overflade, bortset fra den udhulede underside, er udsmykket i et mønster, hvis komponenter er rette linjer, indridset med en kniv. En del af indridsningerne er udviskede, formentlig som følge af slid.

Afslutningsknoppen er på den ene side udsmykket med et karvsnitmønster. På den anden side en mere primitiv, radiært ridset udsmykning, som

2a,IMZ

2b,INL

Fig. 2: De to runelanser med indskriften ojingar. Runerne på IMZ er stemplet, mens de på INL er ridset. Foto: Lennart Larsen. Tegn.: Gert Gram.

The two lances with runic inscription ojingar. The runes on IMZ have been impressed with a stamp, while on INL they have been scratched.

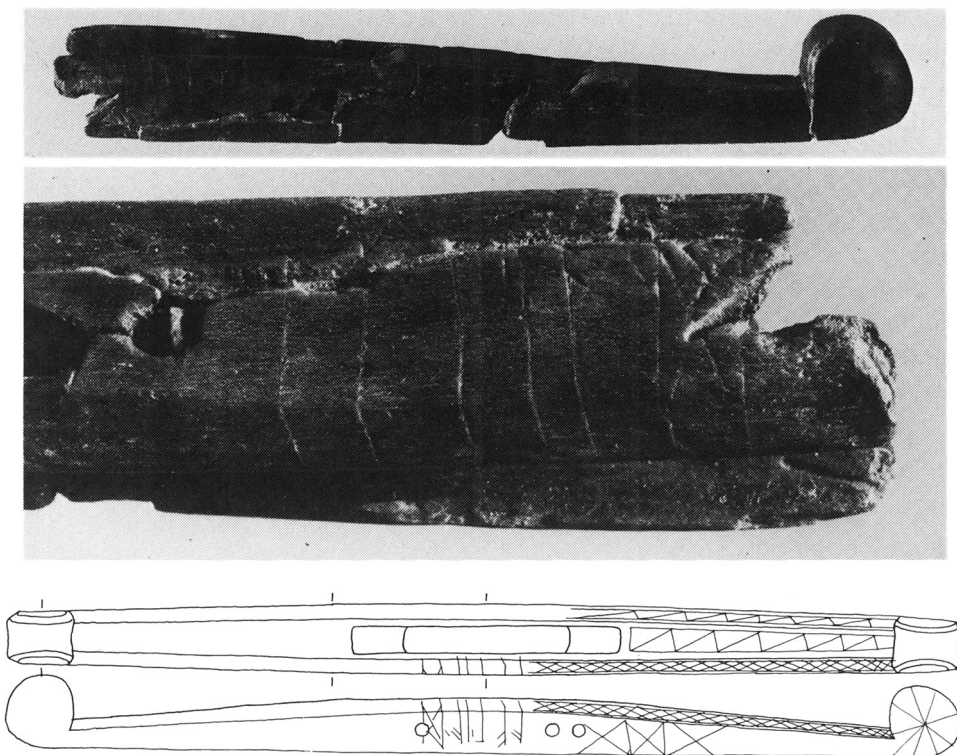
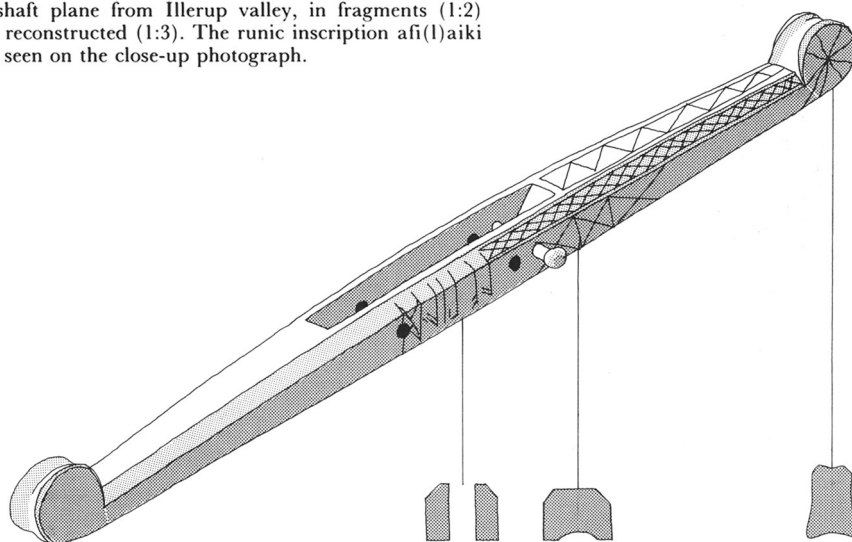

Fig. 3: Spydstagehøvl fra Illerup Ådal, fragmenteret (1:2) og i rekonstruktion (1:3) tegnet af Gert Gram. Runeindskriften afi(1)aiki ses på detail fotografiet. Foto: Lennart Larsen.

Spear-shaft plane from Illerup valley, in fragments (1:2) and as reconstructed (1:3). The runic inscription afi(1)aiki can be seen on the close-up photograph.

må være udført efter at den oprindelige karvsnitornamenterede overflade er flækket af.

Runerne, der med nogen usikkerhed læses: af i (l) a i k i, (7), er ridset med en spids, skarp kniv nøjagtigt som de fladedækkende mønstre. Der er ikke tale om karvsnit. I runefeltet ses ikke spor efter anden udsmykning; derfor er runerne antagelig skåret samtidig med høvlens udsmykning.

Datering af runeindskrifterne fra Illerup ådal

Runeindskrifterne er fundet på genstande tilhørende den ældste ofring, som ligger spredt over et betragteligt område, på nuværende tidspunkt med sikkerhed mindst 30.000 m².

Idet fragmenter, fundet på forskellige områder, har kunnet sammen sættes til et og samme våben eller udstyr, anses det for givet, at Illerup plads 2 udgør én samlet ofring. En del af det ofrede er kastet ud fra den tidligere søbred, en anden sejlet ud på søen og smidt over bord. Lanserne blev fundet i hver sin udsejlede dyngede med en indbyrdes afstand på ca. 30 m.

Vi ved, at plads 2-ofringen har fundet sted efter år 187/88 e. Kr., fordi den yngste mønt, ud af de ca. 125 denarer fra Illerup, er præget dette år. Det er vanskeligere at anslå, hvor mange år der er gået fra prægningen og indtil mønterne, og dermed det øvrige plads 2-materiale, blev ofret i søen ved Skanderborg, men det drejer sig næppe om mere end 10-15 år.

I et forsøg på at belyse dette problem skal vi vende tilbage til et tidligere arbejde (8), i hvilket der analyseres et med sikkerhed sluttet fund, omfattende 38 jernspidser og en rund, sølvbelagt bronzeplade til den underste flade side af en stor sværdknap (9).

Dette fund var indpakket i tøj, og af indholdet på 38 spyd- og lansespidser lykkedes det at identificere 8 spydspidser, 29 lansespidser og den sølvbelagte bronzeplade.

Spydspidsgruppen domineredes af Simris- og Skiaker typer, mens der blandt lansespidserne kunne noteres 3 af Lynghøjgård type, 1 af Gamme-type, 7 af Vennolum type og 8 af Skiaker type.

Et kronologisk ordnet typekombinationsdiagram over skandinaviske gravfund med flere våbentyper er gengivet fig. 4. Lodret er afsat gravfund og vandret våbentyper. I øvrigt henvises til Kuml 1975 p. 117 ff. med hensyn til forklaring af typer og koder. De fleste af gravene med indhold og litteraturhenvisninger ses på fig. 29, p. 146-47 samme sted (10).

Konklusionen af undersøgelsen var, at Vimosebundtet måtte dateres til yngre romertid, Eggers' periode C 1. Det forekom vanskeligt at fixere grænsen mellem perioderne B 2, altså ældre romersk jernalder, og C 1. Sandsynligvis måtte den ligge et sted i gruppen af grave med lansespidser af Gamme type.

	Lansespids, L ynghøjgård-type	Skjoldhåndtag m. udskæring og fingerbølsøm	Stang- eller spidsbule m. konverg. eller ret hals	Enæggede sværd	Skjoldhåndtag m. afsatte fæsteflader	Spidspids, 2 modhager, vulst	Stangbuler, diverg. hals og (eller) Jahn form 9	Lansespids, Gamme-type	Tvægget kortsværd	Lansespids, Vennolum-type	Tvægget langsværd	Skjoldbule, halvkugleformet overdel/top	Spidspids, Simris-type	Spidspids, Skiaker-type	Lansespids, Skiaker-type	Kuplet bule m. diverg. hals	
Skällhorns			●		●	●		●									B 2
Rosenlund			●	●	●												
Kvam			●	●	●	●											
Østre Hovin	●			●			●										
Bengtstorp			●		●				●								
Skävshult			●		●												
Kisslings			●		●	●			●								
Egge Brandbu			●		●	●											
Kornettskogen 7			●		●			●									
Enekrogen 24400							●	●	●								
Fraugde							●	●	●								C 1a
Saug						●	●	●	●								
Gisleberg						●	●	●	●								
Hørgen						●	●	●	●								
Kornettskogen 19						●	●	●	●								
Hunn						●				●	●	●					C 1b
Vennolum								●		●	●	●					
Folkeslunda									●	●	●	●					
Ödeshög uf									●	●	●	●	●				
Gullen									●	●	●	●	●				
Lilla Vi									●	●	●	●	●				
Grebo Kyrka									●	●	●	●	●				
Øvre Fjølstad									●	●	●	●	●	●			
Bjårs 7634									●	●	●	●	●	●			
Simris 88														●	●	●	
Skiaker														●	●	●	

Fig. 4: Typekombinationsdiagram over skandinaviske gravfund med flere våbentyper.

Diagram of type combinations covering Scandinavian graves with more than one type of weapon.

I forbindelse med nybearbejdningen af Thorsbjergfundet (11) har vi forsøgt at definere grænsen. Grave med stangskjoldbuler med tragtformet hals sammen med skjoldhåndtagsbeslag af Jahns form 9 tilskrives periode C 1a, mens grave, som indeholder spids- eller stangbuler sammen med skjoldhåndtagsbeslag med afsatte fæsteflader eller fæsteflader hver udstyret med mere end ét søm i symmetriplanet, tilhører ældre romertid.

Derudover forekommer det relevant at opdele periode C 1 i C 1a og C 1b ved at lade grænsen gå mellem gruppen af grave med stangskjoldbuler og skjoldbuler med halvkugleformet overdel (12).

En sådan grænse styrkes i det nærværende materiale tillige af lansespids-
ser af Gamme type overfor lansespids- og Vennolum type, spydspids-
ser med vulst på døllen overfor spydspids- og Simris type og tveæggede
kortsværd overfor tveæggede langsværd.

De her definerede grænser er indsat på fig. 4.

Senere i periode C 1b findes spyd- og lansespids- og Svennum typerne
(13). Disse typer fortsætter dog ind i C 2. Svennum typerne findes ikke i
textilbundtet. Derfor kan dette og hovedofringen i øvrigt kun placeres i
periode C 1b.

Raddatz har i forbindelse med sin behandling af Thorsbjergfundet (14)
udarbejdet en absolut kronologi for romersk jernalder. Han påviser, at
germanske gravfund fra periode C 1 indeholder genstande, som forekom-
mer på romersk monumentalkunst fra 2. halvdel af 2. århundrede, og at C
1 begynder før Markomannerkrigene (166-180 under Marcus Aurelius).
Slutningen ligger før midten af 3. århundrede.

Også på Illerup plads 2 dominerer de vigtigste spyd- og lansespids-
typer fra tekstilbundtet, hvorfor disse to fund må betragtes som næsten jævn-
aldrende, Vimose måske dog få år ældre. Med andre ord, plads 2 må
placeres i den relative kronologiske periode C 1b.

Sammenholdes møntdateringen og Raddatz' resultater, må Illerup
plads 2 dateres til tiden omkring 200 e. Kr.

Runeindskrifterne fra Vimose

I forbindelse med behandlingen af tekstilbundtet blev der også foretaget en
vurdering af hele Vimose fundet i et forsøg på at opdele det i forskellige
ofringer. Vi fandt, at der var gået mindst én ofring forud for hovednedlæg-
ningen, som tekstilbundtet måtte tilhøre. Den nye viden fra Illerup plads 2
styrker en sådan opfattelse.

Spyd- og lansespids-typerne viser, at hovedofringen har fundet sted i
periode C 1b. Den har omfattet mindst 2/3 af alle lansespids- og mindst
4/5 af alle spydspids-typer. Heraf ses, at langt den største del af Vimose
fundet tilhører én og samme ofring. Det er sandsynligt, at alle fem gen-
stande med runeindskrifter tilhører denne. I hvert fald er de ikke yngre,
da senere indblanding af hærudrustning i Vimose fundet ikke kan er-
kendes.

Den første af indskrifterne fra Vimose findes på en cirkulær dupsko af
bronze (15).

Typen findes i såvel Vimose som Thorsbjerg (Thorsbjerg pl. 10, 44) og
er hyppigt forekommende på Illerup plads 2. Den cirkulære dupsko er
behandlet tidligere (16) og her døbt skandinavisk A type, dvs. med dæk-
plade(r) overlagt randbeslaget. Typen er fællesskandinavisk, og over

halvdelen af de cirkulære metaldupsko, som er fundet i skandinaviske grave, tilhører denne type. Gravfund, som indeholder såvel cirkulære dupsko som spyd- og lansespids, viser, at typen optræder fra begyndelsen af per. C 1b. Den findes senest sammen med spyd- og lansespids af Svennum typerne, dvs. på grænsen til periode C 2.

Runedupskoen fra Vimose kan derfor kun tilhøre den omfattende C 1b ofring.

Vimose remspændet (17) findes ikke tilsvarende i noget gravfund, men konstruktionen med de 4 arme til fastgørelse på sværdsmeden genfindes på adskillige andre remspændte fra fundet (Vimose pl. 6,8 og 9) så vel som fra parallelfundene Thorsbjerg og Illerup plads 2. Remspændet dateres med sikkerhed til den tidlige del af periode C 1b.

Også runekammen (18), som er en tolagskam, passer i en C 1b kontekst. I Vimose kender vi kun i meget få tilfælde de enkelte oldsagers indbyrdes placering. Det gør vi til gengæld på Illerup plads 2, hvor kamme udgør en integreret del af krigernes personlige udrustning. Kamme hører sammen med fyrtøj, syle, bæltespænder m.v. Derfor hører runekammen uden tvivl til den store Vimose krigsbytteofring.

Remspændet med bagplade er af en egenartet konstruktion (19) (den kendes dog også fra Thorsbjerg, Th. pl. 11,65), idet spændets torn ved hjælp af et metalbånd og to nitter er fastgjort til en såkaldt cingulumplade eller smykkeplade. Spændet og pladen har ikke, som antaget (20), tilhørt mands- eller kvindeudstyr, men derimod en hesteudrustning. Spændet har siddet på omgangsremmen, der holdt sadlen fast i det horizontale plan (21).

Når spændet ikke har haft funktion som spænde, må det skyldes en reparation. Omgangsremmen kan nemlig godt reguleres med blot et spænde. Efter erfaringerne fra Thorsbjerg og Illerup plads 2 kan der ikke herske tvivl om spændets tilhørsforhold. Derfor C 1b, yngre romertid.

I Vimose er der fundet to høvle, hvoraf den ene er forsynet med runer (22). Runehøvlen blev optaget ved oprensning af en grøft (23) og der har været en vis usikkerhed om høvlens tilhørsforhold. Men efter fundet af runehøvlen fra Illerup ådal kan der ikke være tvivl om, at stagehøvlen hører til den store C 1b ofring.

Runeindskrifterne fra Thorsbjerg

For at placere de to indskrifter fra Thorsbjerg er det nødvendigt kort at skitsere resultaterne af en nybearbejdning af fundet, som vil blive publiceret i løbet af kort tid (24).

Et nyfundet arkivmateriale, bl.a. omfattende Engelhardts gravebog fra 1860-udgravningerne og et tilhørende oversigtskort, har gjort det muligt

at udarbejde horizontale spredningskort over de forskellige oldsagstyper. Kortene giver mulighed for at vurdere Thorsbjergkompleksets sammensætning og dermed omfanget af de forskellige ofringer.

I det sidste knap halvt hundrede år har Thorsbjergfundet været opfattet som en langsomt akkumuleret samling af genstande, – den lokale befolknings egne ting, ofret i egnens hellige mose med jævne mellemrum (25).

Vore undersøgelser viser imidlertid, at krigerudrustningen kan fordeles på tre krigsbytteofringer i hhv. begyndelsen af periode B 2, begyndelsen af C 1b og slutningen af C 2. Af disse omfatter C 1b krigsbytteofringen over 90% af materialet.

Ved hjælp af fibeltyperne er det tillige påvist, at det ofrede fra periode C 1b har tilhørt en hær, hvis oprindelsessted var området mellem Elben og Rhinen (26).

Den peltaformede dupsko (27) kan kun tilhøre C 1b ofringen. På grundlag af slid på dupskoen kan det med sikkerhed afgøres, at krigeren har båret skede og sværd på højre side. Dermed kan det også afgøres at runeindskriften niwajemarir hører til på forsiden, mens owlthuthewar står på bagsiden.

Fragmentet af bronzeskjoldbullen (28) er af typen med halvkugleformet overdel, som er periodedefinerende for C 1b.

Skjoldbullen er stærkt ødelagt før ofringen. Kun 2/3 af randen og et mindre parti af overdelen er bevaret. Indskriften der er læst a isg(R)h , findes på undersiden af bulens rand og er tolket som værende magisk, dels fordi den for os er meningsløs, dels fordi den har været anbragt skjult. Måske er den ren svindel (29).

En undersøgelse af originalen på Gottorp slot har givet nye resultater, som må tages med i overvejelserne. ¶ 'et viser, at indskriften er ridset efter ødelæggelsen af stykket, idet hovedstaven fra skjoldranden fortsætter i en ret, ubrudt linje 2-3 mm ned på skjoldbulens deformede overdel. En sådan form ville ikke være mulig, hvis indskriften var ristet, mens bulen var hel, fordi overgangen fra rand til overdel da var en tilnærmelsesvis ret vinkel. I den foreliggende deformede form går randen næsten plant over i overdelen.

Når indskriften er ristet efter skjoldets og bulens ødelæggelse, har den ikke været anbragt skjult, og dermed mistes det vigtigste argument for, at den skulle være magisk.

Ydermere er det yderst tvivlsomt, om runerne er læst korrekt. De er i hvert fald ikke så tydelige som på fotografiet af Nationalmuseets kopi (30), på tegningen i Thorsbjergpublikationen (31) eller som rekonstruktionen, Krause Tafel 11. Hvordan den korrekte læsning skal være, kan vi ikke afgøre. Det må blive en sag for runologer.

Begge indskrifter fra Thorsbjerg tilhører altså C 1b ofringen, hvis indhold stammer fra området mellem Elben og Rhinen. Runerne på dupsko-

en må anses for at stamme fra dette område, mens indskriften på skjoldbullen er påført i forbindelse med ofringen i Angel.

Thorsbjergdupskoen viser, at så tidligt som omkring 200 e. Kr. fandtes runerne anvendt også i det vestgermanske område.

Stabu gravene

Fundene fra Stabu i Norge er i dette århundrede behandlet af såvel H. Shetelig (32) som Grieg (33) og Herteig (34). Senest har E. W. Rygge (35) taget fundene op til vurdering og herunder også resumeret tidligere resultater.

En kort konklusion af alle disse overvejelser må nødvendigvis indeholde en erkendelse af, at vi i dag er ude af stand til at afgøre Stabu gravfundenes oprindelige sammensætning ud fra de eksisterende fundbeskrivelser.

Det er givet, at der er tale om mindst tre forskellige begravelser. Det demonstreres klart af antallet af sværd og lanser. Sammenligner man nemlig med jævaldrende, fagmæssigt undersøgte skandinaviske våbengrave (36), viser det sig, at der aldrig forekommer to lanser eller to sværd i samme begravelse.

Den eneste arkæologiske angrebsvinkel er derfor at tage hvert enkelt af fundets våben op til vurdering og tidsfæstelse. Derefter er det muligt at foretage en sandsynlig rekonstruktion af fundsammenhængen og at bestemme i hvilket miljø runelansen hører hjemme (37).

Det tveæggede kortsværd C 17765, Victoriasværdet, findes i andre grave, nemlig Gisleberg, Horgen, Kornettskogen 19, Saug og Vennolum (se fig. 4). De fire første af disse grave er karakteriseret ved spydspidser med vulst på døllen, lansespidsen af Gamme type og stangbuler. De er karakteristiske for periode C 1a, mens den sidste, Vennolumgraven, indeholder Vennolum lansespidsstypen og skjoldbullen med halvkugleformet overdel, altså C 1b typer.

Der er derfor størst sandsynlighed for, at Victoriasværdet hører sammen med C 17771 spydspidsen med vulst på døllen og stangbullen (38). Til samme begravelse hører sikkert lansespids C 17768 af Gamme type. Det er endvidere sandsynligt, at dupskoen (39) stammer herfra.

Lansespidserne C 17773, runelansen, og C 17769 er begge af Vennolum typen, som er karakteristisk for C 1b. Til disse slutter sig skjoldbullen med halvkugleformet overdel og påsat top, skjoldhåndtagsbeslaget (40), de tveæggede langsværd C 17766 og C 17767 samt spydspidsen C 18649 (41).

Der er altså to begravelser fra periode C 1b, men bortset fra de to lansespidsen og de to sværd, som må høre til hver sin, er det ikke muligt at bestemme de enkelte tings tilhørsforhold.

Våbnene fra Stabu tilhører tre forskellige begravelser, og runelansen tilhører den yngste del af komplekset, der dateres til samme periode som Illerup plads 2 og hovednedlægningen i Thorsbjerg.

Mos graven

Som så mange andre betydningsfulde grave er også Mos på Gotland usagkyndigt optaget, hvorfor der må tages et vist forbehold for resultaterne af en samlet vurdering af fundet.

Runelansen (42) knytter sig til Gamme typen, men det definerede element, udformningen af døllen, er let afvigende. Derfor kan stykket ikke umiddelbart indplaceres i lansespidskronologien.

Den tilhørende spydspids med vulst på døllen er derimod en velkendt type, som hyppigst forekommer i perioden C 1a, jvf. omtalen af typen i forbindelse med Stabu gravene. I en C 1b kontekst forekommer den dog også i den norske grav fra Hunn (43). Såvel skjoldbullen som skjoldhåndtagsbeslaget i Mos graven antyder den sene datering.

Da et fund må dateres efter dets seneste elementer, og da intet synes at tale imod en C 1b datering, henfører vi runelansen fra Mos hertil.

Hvis skjoldbullen og skjoldhåndtagsbeslaget ikke hører til i sammenhængen, er en C 1a datering at foretrække, og Mos runerne er de hidtil ældste, vi kender.

Inkrustrerede runelanser og spyd

Runerne på lansespidsen fra Mos er inkrustreret, og ud over runerne findes inkrustreringer i form af prikker, cirkler, S-formede figurer og en zigzag linje. Bortset fra en upubliceret lansespids fra Vimose og en lansespids fra Valle i Norge (44) findes kun inkrustrerede cirkler og prikker tilsvarende på andre skandinaviske spyd- og lansespids (45).

Indlægninger findes i det skandinaviske materiale på spydspidser med vulst på døllen, spydspidser af Simris type, samt på lansespids af Gamme og Vennolum typerne, dvs. typer som hovedsageligt kan dateres til tiden omkring yngre romertids begyndelse.

Mos lansespidsens udsmykning knytter sig til de inkrustreringer, vi kender fra runelansen Dahmsdorf (46), lansespidsen Kowel (47) og spydspidsen Rozwadow (48).

Disse tre østgermanske runefund er desværre i dag uden kontekst på grund af dels tidlig, dels usagkyndig udgravning. Derfor er der kun mulighed for datering ved hjælp af en vurdering af stykkernes typologiske tilhørsforhold.

Dahmsdorf lansespidsen er på grund af døllens cylindriske udformning af Gamme typen. Bladet med den skarpt afsatte midtribbe og længere ude mod spidsen det fladt rhombiske tværsnit minder dog mest om Lynghøjgård typen. Sidstnævnte type optræder allerede i B 2 miljø, men er også fundet i tekstilbundet. Dahmsdorf lansespidsen synes at kunne tidsfæstes senest til periode C 1b.

Kowel lansespidsen har samme udformning af bladet som Dahmsdorf. I en skandinavisk kontekst måtte stykket henføres til Lynghøjgård typen.

Spydspidsen fra Rozwadow kendes ikke tilsvarende fra skandinaviske fund. Den nærmeste parallel er typen med vulst på døllen, der dateres til ældre romertids slutning eller yngre romertids begyndelse.

Sammenholder man vurderingerne af de tre østgermanske stykker, er en datering tidligere end de ældste skandinaviske med indskrifter ikke usandsynlig (C 1a), men dog ikke umiddelbart bevislig.

Fibler

Med til den tidligste gruppe af runeindskrifter må regnes fem på fibler.

Gårdlösa, Skåne (49) er af typen Almgren 196, der tilhører periode C 1, i hvert fald er den ikke tidligere (50).

Værløse (51), Næsbjerg (52), Himlingøje (53) og Nøvling (54) er alle såkaldte rosetfibler, der dateres til C 1b eller senere. Bøjlefibulaen fra Himlingøje (55) er senere og dateres C 2-C 3.

De 5 ældste indskrifter på fibler er således omtrent jævnaldrende med gruppen af indskrifter på hærudrustning fra grav- og mosefund.

Sammenlignende betragtninger

Undtaget Harisofibulaen fra Himlingøje befinder alle de her nævnte indskrifter sig på genstande, der dateres til tiden omkring 200 e. Kr. I alt indskrifter på 21 forskellige genstande, når vi medregner Vimosehøvlen.

Denne formelige eksplosion af runer kan på rimelig vis forklares ud fra kildematerialets art, nemlig for det første krigsbytteofringernes tusinder af velbevarede genstande fra Vimose, Thorsbjerg og Illerup, og for det andet de rige grave fra yngre romertids begyndelse.

Krigsbytteofringer og grave er to fundamentalt forskellige fundkategorier, og netop i runesammenhæng er der grund til at skelne, for mens gravene repræsenterer det lokale samfund, er krigsbytteofringerne karakteristiske for et andet miljø end fundområdet. De eksisterende spredningskort over runeindskrifter (56) er derfor misvisende, når det gælder en vurdering af runernes spredning i 3. århundrede.

En sådan betragtning forudsætter naturligvis, at man tolker mosefundene efter krigsbytteofferteorien, men efter de nye studier af Thorsbjerg-

fundet, som var det mest omstridte af mosefundene, kan der næppe være tvivl om, at krigsbytteofferteorien er rigtig.

Den eneste af krigsbytteofringerne, der indtil nu er lykkedes at bestemme et oprindelsesområde for, er Thorsbjerg, der som tidligere nævnt stammer fra landet mellem Elben og Rhinen. Derved tilføres det vestgermanske område lige så tidlige runer som dem, der kendes fra det østgermanske og det skandinaviske område.

De gravfundne indskrifter må tilnærmelsesvis betragtes som produkter af de egne, hvor de er fundet. Derimod ved vi endnu ikke nøjagtigt, hvor de hære, hvis udrustning er ofret i hhv. Vimose og på Illerup plads 2, kom fra, – kun at de sandsynligvis er skandinaviske og i hvert fald ikke østgermanske.

Den arkæologiske påvisning af runernes udbredelse til såvel skandinavisk som øst- og vestgermansk område allerede omkring 200 e. Kr. bekræfter den alfabethistoriske antagelse, at runerne har været kendt langt tidligere, men gør det samtidig vanskeligt at pege mere nøjagtigt på et oprindelsesområde. På grund af overvægten af tidlige runeindskrifter er Skandinavien dog nok det bedste bud, også når vi ser bort fra Vimose og Illerup.

Thorsbjergdupskoen fra det vestgermanske område er udstyret med ialt 20 runer eller godt 10% af den samlede mængde i den ældste indskriftsgruppe. Af disse 20 er tre eller 15% af former, som ikke kendes andre steder. Det drejer sig om \mathfrak{b} i to tilfælde og binderunen \mathfrak{F} . Forekomsten af disse runer styrker den antagelse, at C 1b ofringen i Thorsbjerg kommer fra et andet sted end Skandinavien.

Også i det østgermanske område forekommer runer, der ikke findes andre steder, nemlig \mathfrak{s} , T og \mathfrak{q} i *tilarids*.

Allerede omkring 200 e. Kr. synes der altså at være visse forskelle på runerne i hhv. Øst-Vestgermanien og Skandinavien. Også disse kunne antyde, at runerne på dette tidspunkt har været brugt længe.

På alfabethistorisk grundlag antages det (57), at runerne blev til i Danmark omkring Kr. f. Fra arkæologisk hold synes det berettiget at pege på det skandinaviske område på grund af mængden af genstande med runer, men først nyfund af indskrifter ældre end den her udskilte gruppe vil kunne indsnævre området.

I et forsøg på at forklare hvorfor og hvordan runerne opstod, fremhæver runologerne de stærke forbindelser mellem Romerriget og Germania Libera i de første århundreder efter Kr. f. (58). Forklaringen virker plausibel, men kan vel udbygges ved at gøre opmærksom på en massiv tilstedeværelse af latinske bogstaver på romerske mønter i hele Germanien allerede i de første århundreder efter vor tidsregnings begyndelse.

SUMMARY

The Runes from Illerup River Valley

From the sacrifices of war booty at Thorsbjerg and Vimose, early runic inscriptions are known. Expectations of further finds of runes from the Late Roman Iron Age were therefore great when in 1975 we resumed the excavations in Illerup river valley, and so far the results have been abundant.

The first of four inscriptions was found on a shield handle mounting of bronze (fig. 1). On the one handle surface of the mounting was the inscription *swarta*, a man's name, probably that of the owner of the shield. The inscription would have been visible to the bearer of the shield.

The next two inscriptions were identical, *ojingaz*, one of which was carved, the other stamped, on lance heads of Vennolum type (4) (fig. 2). The runes were placed on the blades of the lance heads, which were also ornamented with chasing. The two inscriptions were not made on the lance heads later than the other ornamentation.

The last inscription was found on a plane excavated in 1980, and dates from one of the great piles of objects which were part of the earliest sacrifice in the find. Fig. 3 indicates the fragmented condition of the plane.

On the basis of a comparison to a similar plane from the Vimose find (5) we can estimate its original length to about 40 cm. Its greatest dimension is now 22.3 cm. The underside of the plane is hollow, and there can be no doubt that it was used for planing off spear and lance shafts. Fig. 3 also shows ornamentation which had covered most of the surface of the plane. Straight lines, carved with a sharp knife, are placed in various patterns.

The runes, which are read as *afi(1)aiki* (7) are carved in exactly the same manner, and the inscription must have been made at the same time as the rest of the ornamentation.

Dating

All the runic inscriptions were found on objects which were part of the earliest sacrifice of the Illerup find.

Investigations in recent years have shown that this sacrifice covers a considerable area, at present at least 30,000 sq. m. On the basis of the assembling of fragments from different areas to one and the same weapon, we believe it certain that site 2 was sacrificed on a single occasion.

As an absolute chronological fixed point for the dating of the runes from Illerup, we have the coins, the Roman denarii. The youngest among the approximately 125 denarii found at site 2 was struck 187-88 AD, and consequently the sacrifice must have been made after this date. The difference between the latest denarius and the sacrifice can hardly be greater than 10-15 years.

This evaluation is based in part upon the chronological distribution of the coins, in part upon the relative chronology of the Late Roman Iron Age in Northern Europe. The site 2 sacrifice contains leading types (such as early variants of shield bosses of Jahn's form 6) for Godlowski's horizon 2a, that is, in per. C 1b of the relative chronology (12).

To elucidate the relative weapon chronology, we have worked out a diagram of type combinations (fig. 4) in which the vertical columns are the weapon graves and the horizontal rows are the various weapon types of chronological importance. The limits of the periods are indicated in the diagram.

In connection with his treatment of the Thorsbjerg find, (14), Raddatz has juxtaposed the North European relative chronology to the absolute, Roman chronology. One of the

most significant results was the determination of period C 1's beginning to before the Marcomanni Wars (166-180).

Inscriptions found in bogs

In an earlier work (8), an attempt has been made to evaluate the complex Vimose find. The spear head and lance head types indicated that by far the largest part of the find was sacrificed in per. C lb. It is probable that the five objects with runes from the Vimose find belong to the main sacrifice. In any case, they are not later, as a subsequent intermixture of military equipment cannot be observed.

For the past fifty years, the Thorsbjerg find has been regarded as a gradual accumulation of objects belonging to the local population (25). A new study of the find, however, shows that Thorsbjerg can be interpreted as three sacrifices of war booty, the largest of which, from per. C lb, includes more than 90% of the material. On the basis of the fibula types, it has also been shown that the sacrificed objects from this period belonged to an army which originated in the region between the Elbe and the Rhine (26).

The ferrule and the fragmented bronze shield boss with the runic inscriptions belonged to the main sacrifice, and the ferrule inscription, at least, comes from the West Germanic region. The shield boss inscription was possibly made in connection with the sacrifice.

Inscriptions from graves and stray finds

The Norwegian grave complex from Stabu contains a lance head with runes (37). Stabu consists of at least three interments, but the runic lance of Vennolum type can only be ascribed to per. C lb.

The Mos grave on Gotland has not been professionally investigated (42). The lance head with incrustated runes is linked to the Gamme type (8), but differs from this by the shape of the socket. The spear head with a bead on the socket from the Mos grave appears most frequently in per. C la, but in the Norwegian Hunn grave, for example, it is found in a C lb context. If the shield handle mounting and the shield boss belong together with the runic lance, then a dating to per. C lb is certain.

The Mos lance is related to the incrustated lance heads from Dahmsdorf (46), Kowel (47), and the spear head from Rozwadów (48). A dating of the three East European pieces to per. C la is not improbable, but on the other hand it cannot be proven.

In the earliest group of runic inscriptions, we ought to include the five inscriptions on fibulae from Gårdlösa (49), Værløse (51), Næsbjerg (52), Himlingøje (53), and Nøvling (54), which are dated to per. C lb or slightly later.

Comparative remarks

With the find of the plane from Illerup, a total of 21 inscriptions from the period c. 200 AD is known. This sudden and overwhelming appearance of runes can be explained on the basis of the nature of the source material: first, the thousands of well-preserved objects from the sacrifices of war booty at Vimose, Thorsbjerg, and Illerup; second, the rich graves from the beginning of the Late Roman Iron Age.

In a runic context, there is a fundamental difference between the find groups. Whereas the graves are exponents for the local society, the sacrifices of war booty are characteristic for a society other than that of the find area. The available maps of the distribution of the runes (56) therefore cannot form a basis for the determination of the area in which runic script originated.

The archaeological determination of the spreading of the runes to the Scandinavian as well as the East and West Germanic areas c. 200 AD confirms the assumption prevailing in alphabet history that runes were known far earlier.

In an attempt to explain why and how runes originated, runologists stress the strong connections between the Roman Empire and Germania Libera in the first centuries AD (58). This explanation is plausible, but can be further elaborated by calling attention to the massive presence of Latin letters on Roman coins throughout Germania in that very period, the couple of centuries AD.

Jørgen Ilkjær, Jørn Lønstrup
Moesgård

Oversættelse: Barbara Bluestone

NOTER

- 1) J. Ilkjær og J. Lønstrup: Mosefundet fra Illerup ådal. *Convivium* 1977, p. 144 ff.
- 2) J. Ilkjær og J. Lønstrup: Illerup ådal. *Udgravningen* 1976. *Kuml* 1977, p. 105 ff.
- 3) Definition af lansespids: uden modhager. Spydspids: med modhage(r).
- 4) J. Ilkjær: Et bundt våben fra Vimose. *Kuml* 1975, p. 126.
- 5) C. Engelhardt: Vimose Fundet. Kjøbenhavn 1869. P. 29, tekstfigur 31.
- 6) C. Engelhardt 1869, pl. 18,27a.
- 7) E. Moltke og M. Stoklund: Runeindskrifterne fra Illerup ådal. *Kuml* 1981, p. 67.
- 8) J. Ilkjær 1975 p. 117 ff.
- 9) C. Engelhardt 1869, p. 4 første note.
- 10) Følgende grave fra skemaet findes ikke omtalt J. Ilkjær 1975, p. 146-47 fig. 29:
 - DK Fraugde: K. Raddatz: Ringknaufschwerter aus Germanischen Kriegergräbern. *Offa* bd. 17-18 1961, Abb. 7.
 - N Egge: S. Grieg: *Hadelands Eldste Bosetningshistorie*. 1926, p. 58, fig. 42.
 - N Kvam: S. Grieg 1926, p. 51, fig. 38.
 - S Bengtstorp: M. Stenberger: *Öland under äldre järnåldern*. 1933, p. 22, fig. 12.
 - S Folkeslunda: M. Stenberger 1933, p. 44, fig. 33.
 - S Kisslings: O. Almgren, B. Nerman: *Die ältere Eisenzeit Gotlands*. 1923, fig. 602.
 - S Rosenlund: D. Selling: *Småländska vapenfynd från romersk järnålder*. *Meddelanden från Jönköpings läns hembygdsförbund XXV*. 1952, fig. 2.
 - S Skällhorns: SHM *Tilväxten* 1942.
 - S Skävshult: D. Selling 1952, fig. 8.
- 11) Forventes at foreligge i *Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter* 1983.
- 12) K. Godłowski: The chronology of the late roman and early migration periodes in Central Europe. *Praze archaeologiczne* H. 11, 1970, p. 12ff.
- 13) J. Ilkjær og J. Lønstrup: *Cirkulære dupsko*. *hikuin* 1 1974, p. 49.
- 14) K. Raddatz: *Der Thorsberger Moorfund*, 1957 p. 145 ff.
- 15) E. Moltke: *Runerne i Danmark og deres oprindelse*, 1976 p. 80. W. Krause: *Die Runeninschriften im älteren Futhark*, *Abhandlungen Der Akademie der Wissenschaften – Göttingen* 1966, 22.
- 16) J. Ilkjær og J. Lønstrup 1974, p. 39 ff.
- 17) E. Moltke 1976, p. 116 note 8, W. Krause 1966, 23, C. Engelhardt 1869, p. 16 tekstfigur 18.
- 18) E. Moltke 1976, p. 77, W. Krause 1966, 26.
- 19) E. Moltke 1976, p. 76ff., W. Krause 1966, 24.
- 20) E. Moltke 1976, p. 78.
- 21) *Jvf. Skalk* 1979, 4 p. 14.
- 22) E. Moltke 1976, p. 74 ff.
- 23) C. Engelhardt 1869, p. 29.
- 24) Se note 11.
- 25) M. Ørsnes: *Forord til genudgivelsen af Sønderjyske og Fynske Mosefund*, bd. 1 Thorsbjerg Mosefund, *ZAC* 1969, p. XXI ff.

- 26) *Journal of Danish Archaeology*, ikke udkommet endnu.
- 27) E. Moltke 1976, p. 63, W. Krause 1966, 20.
- 28) E. Moltke 1976, p. 75, W. Krause 1966, 21.
- 29) E. Moltke 1976, p. 80.
- 30) E. Moltke 1976, p. 75.
- 31) C. Engelhardt: Thorsbjerg Mosefund, Kjöbenhavn 1863, pl. 8, 16.
- 32) H. Shetelig: *Arkeologiske Tidsbestemmelser av ældre norske Runeindskrifter*, 1914, p. 5ff.
- 33) S. Grieg: *Hadelands Eldste Bosetningshistorie*, 1926, p. 53.
- 34) A. E. Herteig: *Bidrag til jernalderens busetningshistorie på Toten*, 1955, p. 18 ff.
- 35) E. W. Rygge: *Victoria Romana i Norge. Årbok 1967/68*, p. 214 ff.
- 36) J. Ilkjær 1975, p. 148, fig. 30.
- 37) W. Krause 1966, 31.
- 38) Jvf. E. W. Rygge 1967/68, fig. 5 og Herteig 1955, fig. 6d.
- 39) A. E. Herteig 1955, fig. 7b.
- 40) A. E. Herteig 1955, fig. 7 Ac.
- 41) A. E. Herteig 1955, fig. 7 Ag
- 42) W. Krause 1966, 34.
- 43) S. Grieg 1926, p. 34.
- 44) A. E. Herteig 1955, p. 11, fig. 3.
- 45) C. Engelhardt 1869, pl. 14,5 og 15, J. Ilkjær 1975, p. 135, fig. 19 og p. 142, fig. 28.
- 46) W. Krause 1966, 32.
- 47) W. Krause 1966, 33.
- 48) W. Krause 1966, 35.
- 49) E. Moltke 1976, p. 99, W. Krause 1966, 12.
- 50) U. Lund Hansen: *Das Gräberfeld Bei Harpelev, Seeland. Acta Arch. vol 47*, 1977, p. 116 ff.
- 51) E. Moltke 1976, p. 100, W. Krause 1966, 11.
- 52) E. Moltke 1976, p. 97, W. Krause 1966, 13.
- 53) E. Moltke 1976, p. 101, W. Krause 1966, 10.
- 54) E. Moltke 1976, p. 98, W. Krause 1966, 13 a.
- 55) E. Moltke 1976, p. 95, W. Krause 1966, 9.
- 56) K. Düwel: *Runeninschriften auf Waffen. Arbeiten zur Frühmittelalterforschung. Schriftenreihe des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster. 1. Band, Wörter und Sachen im Lichte der Bezeichnungsforschung*, 1981.
- 57) E. Moltke 1976, p. 54-55.
- 58) E. Moltke 1976, p. 57-58.

